

Türkmənistanın şərqsünası, Azərbaycanın cümhuriyyətçi generalı

Onun Fransa və Polşanın da elmi tarixində izi var

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkədən köçərək mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan görkəmli şəxsiyyətlərin sırasında Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadənin də adı var. O, təkcə peşəkar hərbi olmayıb, həmçinin şərqsünas alim kimi yazdığı dərsliklərlə, elmi əsərlərlə adını dilçilik elminin səhifələrinə yazdırıb. Məhəmməd Sadiq bəy Daxili İşlər Nazirinin müavini olaraq hüquq-mühafizə orqanlarında islahatlar aparan məmur kimi də tanınıb.

BUXARA ƏMİRİNİN MÜKAFATI

Sadiq bəy Ağabəyzadə Bakı quberniyasının Göyçay şəhərində anadan olub. 1883-cü ildə Bakı Realni məktəbini bitirib və Peterburq şəhərində II Konstantinov hərbi məktəbinə daxil olub. 1886-cı ildə Qafqazda podporuçik rütbsində xidmət etməyə başlayıb. 10 il keçdikdən sonra, 1896-cı ildə imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verərək baş ştab nəzdində, Sankt-Peterburq şəhərində Şərq Dilləri İnstitutuna qəbul olunur. Həmin institutu bitirdikdən sonra - 1899-cu ildə hərbi xidmət keçmək üçün Türkmənistan vilayətinə göndərilir.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, o, Türkmənistanda, hərbi xidmət keçdiyi müddət ərzində, bir şərqsünas alim kimi xalq rəvayətlərinin, dastanlarının və əfsanələrinin toplanması ilə məşğul olur. Böyük əmək nəticəsində Sadiq bəy "Türkmən ləhcəsi" dərsliyini nəşr etdirir. "M.S.Ağabəyzadə əsərdə təqdim etdiyi nümunələrin transkripsiyasını və ərəb əlifbası ilə yazılışını da göstərir. Bu, dərslikdən istifadə edənlərin işini asanlaşdırırdı. Mətnlərdə işlənmiş sözlərin rus dilinə tərcüməsi də müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Türkmən dilini və onun folklorunu diqqətlə araşdıran M.S.Ağabəyzadə zəngin materiallar toplayıb, kitabın sonunda ayrıca bir başlıq verib" - deyər tədqiqatçılar əsəri qiymətləndirirdi. Nəşrdə müəllifin topladığı 160 atalar sözü, məsəllər oxucuya təqdim olunur, rus dilinə tərcüməsi verilir. Bu əsər Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyovun gərgin əməyinin, yorulmaz fəaliyyətinin məhsulu idi. Folklor nümunələrinin ustalıqla, dəqiqliklə tərcüməsi, onların qarşılıqlı tapılması, hətta ən istedadlı tərcüməçiləri də razı salır. Məhəmməd Sadiq bəy əsərə böyük məsuliyyətlə, bu sahədə təcrübəsi olan əsl şərqsünas alim kimi yanaşmışdı. Bu illərdə Türkmənistanda 30-a yaxın dialekt və şivə var idi. Türkmənistanın mərkəzində teke dialektində, qərb və şimal vilayətlərində yomud dialektində, şərqdə, Amudərya ətrafında ərəsarp dialektində, İran və Özbəkistanla sərhəd rayonlarda noxur, jevli, xasartlı, eski, çandır, bayat və s. dialektlərdə danışılırdı. Türkmən dilini tədqiq edəndə bu dialektləri fərqləndirə bilmək, konkret bir dialektə, ləhcəyə əsaslanmaq, onu təsvir etmək lazım idi. Birinci dərsliyin müəllifi P.Şimkeviç kon-

ret bir dialektə əsaslanmırdı, onun gətirdiyi nümunələrin yeri, "ünvanı" göstərilirdi. Məhəmməd Sadiq bəyin kitabı Türkmənistanda yaşayan və işləyən ruslara türkmən dilini öyrətmək və türkmən folkloru ilə tanışlıq məqsədilə yazılmış dərslik kimi dəyərli nümunə idi.

Məhəmməd Sadiq bəyin türkmən dili və onun folklorunu təsvir edən bu əsəri Buxara əmiri Seyid Mir Əbdül Əhəd xan (1859-1910) və onun vəliəhdi Seyid Alim xanın (1880-1944) nəzərindən yayınmadı. Buxara əmiri Əhəd xan elmi xidmətinə görə Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadəni əmirliyin ali mükafatı "Qızıl Ulduz" ordeni ilə təltif etdi. Çar ordusunda xidmət illərində M. Ağabəyzadə Buxara əmirliyinin fars "Şire Xorşid" ordeninə və əmirliyin daha iki ordeninə layiq görüldü.

Bu illərdə Məhəmməd Sadiq bəy Ayişə adlı bir özbək qızı ilə evlənir.

Türkmənistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Muradgəldi Söyüqov Türkmənistanında türkologiyanın inkişafından danışanda türkmən dili və onun folklorunun öyrənilməsinə hələ XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başladığını və bu iş-

peşəyə, müəllimliyə sərf edə bilər, bilik, savad öyrəder. Lakin I Dünya müharibəsi onun həyatını dəyişir. Səhhətindən şikayət edib, tez-tez xəstələnsə də, əsgər andına sadiq qalaraq könüllü olaraq müharibəyə yollanır. M.S.Ağabəyzadə Qafqaz və Ukrayna cəbhəsindəki döyüşlərdə iştirak edir. Lakin müharibədə cəmi iki il iştirak edə bilir, ağır xəstəliyinə görə ordudan tərxis olunur. 1916-cı ildə Sadiq bəy vətəne qayıdır və Göyçay şəhərində valideynlərinin yanında yaşamağa başlayır.

1918-ci ilin 23 oktyabrında, Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin qərarı ilə Sadiq bəy Daxili İşlər Nazirinin müavini vəzifəsinə təyin edilir. Bu vəzifədə o, 1919-cu ilin dekabr ayına qədər fəaliyyət göstərir.

Sadiq bəy Ağabəyzadə tərəfindən polis işçi rütbələrinin təsnifat sistemi işlənilib hazırlanır. 1919-cu ildə Azərbaycanda polis işçilərinin ümumi sayı 9661 nəfərə çatmışdı, onların 498-i 1-ci rütbəli şəhər polisi, 5089-u 2-ci rütbəli şəhər polisi, 242-si 1-ci rütbəli post polisi, 243-ü isə 2-ci rütbəli post polisi idi. M.S.Ağabəyzadənin gərgin əməyi ilə "Polis idarələrinin təşkil haqqında", "Polis departamenti haqqında", "Ümumi, qəza və şəhər polisi haqqında" və başqa normativ sənədlər hazırlanır və fəaliyyət üçün qəbul edilir.

Tədqiqatçılar qeyd edir ki, General-mayor M. S.Ağabəyzadənin təşkilatçılığı ilə Bakıda İçərişəhərdə polis məmurları hazırlayan (qorodovoy) məktəb açılır. Nazir müavini işlədiyi vaxtda Məhəmməd Sadiq bəy daxili işlər orqanlarının təşkil edilməsində böyük fəallıq göstərir, ölkə daxilində nizam-intizam, qayda-qanun yarıdılmasında, daxili işlər orqanları strukturunun formalaşdırılmasında, kabinetin fəaliyyətinin təşkilində yaxından iştirak edir.

1919-cu il oktyabrın əvvəlində, hökumətin tapşırığı ilə Sadiq bəy Batumi şəhərində ABŞ prezidentinin şəxsi nümayəndəsi general Ceym Xarbertu qarşılayır. Sadiq bəy bir həftə müddətinə prezident nümayəndəsini müşayiət edir və onun mühafizəsinin təmin olunmasını peşəkarcılıqla həyata keçirir. Bakıya gələrkən general Xarberton Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evində qonaq olur. Deyirlər ki, general Harbord gəlişinə həsr olunmuş ziyafətlərin birində, müəyyən səbəblərdən ziyafətdə iştirak etməyən Sadiq bəyin sağlığına tost deyir. General öz tostunda Sadiq bəyi yüksək intellektual imkanlara malik olan bir insan kimi dəyərləndirir və hərbiçilər arasında belə yüksək təhsilli və maraqlı insana rast gəlmədiyini qeyd edir.

MÜHACİR HƏYATI

1920-ci il yanvar ayının 23-də Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə təqaüdə çıxır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan az əvvəl, 1920-ci ilin aprelində M.S.Ağabəyov Batuma getmişdi. Məqsədi müalicə üçün Almaniyaya yollanmaq idi. Vətəndə qalsaydı, onu Həmid Qayıtbəy, Həbib bəy Səlimov, Tətlan bəy Əliyərbəyov və başqa Azərbaycan generallarının acı taleyi gözləyirdi.

Artıq may ayının ortalarında qardaşları Rəhim bəy, Həzrət bəy Ağabəyovlər, habelə qardaşı oğlu Hüseyin bəy Ağabəyov "nazir müavini gizlətmək", xaricə qaçırmaq adı ilə həbs edilmişdilər. Əm-

lakları da müsadirə olunmuşdu. Sadiq bəy ailəsi ilə birlikdə Türkiyəyə mühacirət edir. İstanbulla - emisi oğlu Əli bəy Hüseyinzadənin yanına getdi. Həmin vaxt Əli bəy Hüseyinzadə İstanbul Tibb Akademiyasının professoru idi. Əli bəyin uşaqları Məhəmməd Sadiq bəy "baba" deyirdilər. Məhəmməd Sadiq bəy də onları öz balası kimi sevirmiş. Məhəmməd Sadiq bəyin öz övladı olmamışdı. Amma həmin dövrdə Türkiyədə də siyasi vəziyyət pis idi, yunanlarla müharibə yekunlaşmamışdı. İş tapmaq çətin idi. Daşnakların özbaşınalığı səngimirdi, sui-qəsdlər artmışdı. Behbud xan Cavanşir də daşnak güllesinin qurbanı oldu. M.S.Ağabəyzadə doğma torpağa, Azərbaycana qayıda bilməzdi. Sovet Azərbaycanında onu nələrin gözlədiyini yaxşı bilirdi. Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə pasportunu dəyişdi, İran pasportu aldı. Türkiyə pasportu ilə Yunanıstandan keçib Avropaya getmək çətin idi.

M.S.Ağabəyzadə İstanbulu tərk edib Parisə gəlir. Əvvəlcə Parisdə, sonra Fransanın cənubunda, Nitsada yaşayır. Uzun müddət işsiz qaldıqdan sonra Parisə köçür. Sorbon şəhərində fars və türk dillərini tədris etməsi isə onun üçün böyük təsəlli idi. Sonrakı illərdə Məhəmməd Sadiq bəy universitetdə ərəb dilini də tədris edir. Parisdə Sadiq bəyin istekli həyat yoldaşı vəfat edir. O, Parisin müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunur.

ŞƏRQSÜNASLIQ MƏKTƏBİNİN ÖZƏYİ

Bu hadisədən sonra alimi Parislə heç bir şey bağlamır. O, 1927-ci ilin fevral ayında Ziqmunt Smoqojevskinin dəvəti ilə Lvov şəhərinə köçür. Alim Lvov Universitetinin fəlsəfə fakültəsində işləyir. Bu təhsil ocağında Sadiq bəy bir sıra fənləri, o cümlədən türk dili (müasir və əski), fars, ərəb dilləri, ərəb qrammatikası, islamşünaslıq, müsəlman paleoqrafiya, kalliqrafiya və epiqrafiyası və s. tədris edir.

Ziqmunt Smoqojevski, V. Kotviç və Sadiq bəy Ağabəyzadə şərqsünaslıq məktəbinin özəyini təşkil edirlər. Bu məktəb sonralar Lvovsko-Peterburqskiy adlandırılır.

1931-ci ildə Sadiq bəy Ağabəyzadə polyak dilində özünün türk dili dərsliyini, 1932-ci ildə elementar ərəb dili qrammatikasını (fonetika və morfologiya), "Yeni ərəb dili qrammatikası" əsərlərini nəşr etdirir. Lvov şəhərində Sadiq bəyin bir sıra tələbələri olub. Onlardan Teofil Bolodimirski, Maryan Leviski, Omelyan Prisak, Tadeus Leviski, Frantişek Maxalski və başqalarını misal göstərmək olar.

Faşist işğalı zamanı hitlerçilər qocaman alimi öz mənzilindən çıxarırlar. O, soyuq, qızdırılmayan yerdə yaşamalı olur. Sadiq bəy Ağabəyzadə 1943-cü ildə ağır xəstələnir. Son günlərində tələbəsi Olqa Bak və onun əri alimin qayğısını çəkir.

Sadiq bəy Ağabəyzadə 9 noyabr 1944-cü ildə Lvov şəhərində vəfat edib. O, Lvovda, Liçakovski qəbiristanlığının 84-cü sırasında dəfn edilib. Lvovda adına küçə var.

Məhəmməd Sadiq bəyin mühacirət həyatı nə qədər ağırlı, acılı olsa da, o, öz ləyaqətini, məğrurluğunu, türklüyünü həmişə qoruyub.

Təranə Məhərrəmov

də şərqsünaslardan P.Şimkeviç və M.S.Ağabəyzadənin xidmətlərini, onların ilk kövrək addımlarını qeyd etməyi də unutmur. Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyovun bu dərsliyi Moskvada Rusiya Milli Kitabxanasında və Aşqabadda Türkmənistan Dövlət Kitabxanasında saxlanılır.

YENİDƏN CƏBHƏYƏ

Müsəlmanların əsgərliyə çağırılmadığı, onlara "etibar edilmədiyi" bir dövrdə 48 yaşlı Məhəmməd Sadiq bəy rus ordusunun ən ali hərbi rütbəsinə - general-mayor rütbəsinə layiq görülür. 1913-cü ildə isə Sadiq bəy bu rütbədə istefaya çıxır. M.S.Ağabəyzadənin ən böyük arzusu doğma rayonuna qayıtmaq, burada məktəb açmaq, azərbaycanlı balalarına təhsil vermək idi. Son vaxtlar səhhətindən də şikayətlənirdi. O, doğma Göyçaya qayıdır.

Ona elə gəlirdi ki, hərbi karyerası başa çatdı, ömrünün qalan hissəsini sevdidi